

2. Вировий В.І. Особливості духовних цінностей студентської молоді / В. І. Вировий, П.П. Притуляк // Гуманітарні науки і сучасність: Зб. наук. пр. – К.: Київський нац. торгово-екон. ун-т, 2001. – С. 38-45.
3. Волкова Н.П. Педагогіка: Навч. посіб. / Н.П. Волкова. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2003. – С. 89-343.
4. Донченко Е.А. Личность: конфликт, гармония / Е.А. Донченко, Т.М. Титаренко. – 2-е изд., доп. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 175 с.
5. Иванников В.А. К сущности волевого поведения / В.А. Иванников // Психологический журнал. – 1988. - № 3. – С. 113-123.
6. Иванова Т. Культура педагогического общения: Монография / Т. Иванова / Под ред. И.А. Зязюна. – К.: ЦВП, 1999. – 357 с.
7. Ковалев А.Г. Психология личности / А.Г. Ковалев. – М.: Просвещение, 1965. – 286 с.
8. Крысько В.Г. Психология и педагогика в схемах и таблицах: Учеб-метод. пособие / В.Г. Крысько. – Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2000. – 384 с.
9. Кукушин В.С. Теория и методика воспитательной работы: Учеб. пособие / В.С. Кукушин. – Ростов н/Д.: Изд. Цент “Март”, 2002. – 320 с.
10. Лук А.Н. Эмоции и личность / А.Н. Лук. – М.: Знание, 1982. – 176 с.
11. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Посіб. / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2003. – 446 с.
12. Основы психології: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – 4-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 1999. – 632 с.
13. Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории / Б.Д. Парыгин. – М.: Мысль, 1971. – 348 с.
14. Психологія: Підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л. Трофімова. – 3-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 2001. – С. 100-122; 337-445.

ОСОБЛИВОСТІ ЕМПАТІЙНИХ ЗДІБНОСТЕЙ У ОСІБ З РОЗВИНЕНИМ ФАСИЛЯТИВНИМ ПОТЕНЦІАЛОМ

УДК: 159.923+159.942.5+159.955

Казанжи М.Й.

У статті наведено особливості емпатійних здібностей у осіб з розвиненими показниками фасиліативного потенціалу. Особлива увага приділяється виявленню своєрідності емпатійних здібностей у досліджуваних – типових представників груп з певною специфічною фасиліативністю.

Ключові слова: фасиліативний потенціал, емпатійні здібності, типи осіб з розвиненим фасиліативним потенціалом.

ОСОБЕННОСТИ ЭМПАТИЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ У ЛИЦ С РАЗВИТЫМ ФАСИЛЯТИВНЫМ ПОТЕНЦИАЛОМ

Казанжи М.И.

В статье освещены особенности эмпатических способностей у лиц с развитыми показателями фасиліативного потенциала. Особое внимание уделяется выявлению своеобразия эмпатических способностей у исследуемых – типических представителей групп с определенной спецификой фасиліативности.

Ключевые слова: фасилитивный потенциал, эмпатические способности, типы лиц с развитым фасилитивным потенциалом.

CHARACTERISTICS OF EMPATHETIC ABILITIES OF PEOPLE WITH A DEVELOPED FACILITATIVE POTENTIAL

Kazanzhy M.I.

The article deals with characteristics of empathetic abilities of people with a developed facilitative potential. Much prominence is given to reveal originality of empathetic abilities of people under test who typical representatives of groups with a certain specific character of facilitative ability.

Key words: *facilitating potential, empathetic abilities, classes of people with a developed facilitating potential.*

На думку багатьох дослідників, фасилітація природнім чином включена в парадигму гуманістичного освітнього процесу та життєвий шлях кожної людини. Акцент на контрастності поняття «фасилітативність» ставиться вченими в зв'язку з визначенням «інгібітності» та здебільшого залежить від сфери їх наукових інтересів. Не дивлячись на загальний інтерес та суттєві здобутки в науці в дослідженні даної проблематики, все ж фасилітативність, як одна з фундаментальних основ людства, потребує в умовах сучасності дедалі глибшого та масштабнішого дослідження. Передусім, це актуально в руслі вивчення психологічних характеристик у представників допомагаючих професій, «що допомагають», особливості діяльності яких ставить підвищені вимоги до вираженості у них не тільки фасилітативності, а й емпатії, толерантності та ін. Адже ще К.Роджерс вказував на важливість фасилітації в будь-якій сфері професійної діяльності де потрібні «допомагаючі відносини» - це робота психолога, освітянина, священника, а також соціальна робота, судова практика тощо [6, С.29]. Важливість емпатійних проявів у процесі фасилітації підкреслюється багатьма дослідниками (І.В.Жижина, Н.В.Носова, О.О.Кондрашихіна, К.Роджерс, О.Б.Орлов, М.А.Хазанова, О.Г.Врубльовська та ін.). Дослідники ж емпатії акцентують увагу на її функціональному значенні. Зокрема, В.Ю.Пузиревський підкреслює гносеотерапевтичну функцію емпатії, яка полягає в корекції, розтехнізації домінуючих в постіндустріальну епоху способів життя. Емпатія виступає як єдиний екологічний метод пізнання, застосування якого має ефект як психотерапевтичний, так і гносеоекологічний. Таким чином людина набуває навички особистісно-осмисленого життя, безпечною для себе та для інших на основі цінностей, які несе педагог-фасилітатор [5]. Отже, на даному етапі роботи метою є виявлення, опис та аналіз особливостей емпатійних здібностей у осіб з вираженим фасилітативним потенціалом.

Організація та методика дослідження.

Дослідження проводилось на базі Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського. Вибірка дослідження - 282 особи віком 18-35 років. Репрезентативність вибірки забезпечувалась відбором за властивостями генеральної сукупності, тобто стратифікованим випад-

ковим відбором. Вузькоспрямованою вибірка є відносно фахової належності досліджуваних — представники професії типу «людина-людина», а саме вчителі. Така специфіка вибірки обумовлена необхідністю глибокого дослідження особливостей фасилітативного потенціалу людини, а більшість дослідників вказують на значну вираженість фасилітативності саме у представників соціономічних професій (К.Роджерс, О.О.Кондрашихіна, М.А.Амінов, М.В.Молоканов, І.В.Жижина, Р.С.Дімухаметов, Л.І.Тімоніна, С.Степанов, Є.Г.Врубльовська та ін.).

Для розв'язання поставлених в дослідженні завдань було відібрано такі психодіагностичні інструменти: «Тест-опитувальник фасилітативного потенціалу особистості» (М.Й.Казаньки, 2009), «Методика діагностики рівня емпатійних здібностей» (В.В.Бойко) [4]. Діагностика фасилітативного потенціалу (ФП) дозволяє визначити такі його компоненти: емоційний (ЕК), когнітивний (КК), вольовий (ВК), поведінковий (ПК), потребово-мотиваційний (ПМК) та ціннісно-смысловий (ЦСК).

Емпатійні здібності мають наступні параметри: раціональний канал емпатії (РКЕ), емоційний канал емпатії (ЕКЕ), інтуїтивний канал емпатії (ІКЕ), установки, які сприяють емпатії (УЕ), проникаюча здатність в емпатії (ПЗЕ), ідентифікація в емпатії (ІЕ), рівень емпатії (РЕ). Поєднання в застосуванні даних вимірювальних інструментів дозволяє провести процедуру типологізації осіб за особливостями їх фасилітативного потенціалу (в межах даної публікації за їх вираженістю) та дослідити особливості емпатії у представників виділених типів. Крім того, обрані методики мають задовільні психометричні характеристики щодо їх надійності та валідності.

Статистична обробка даних здійснювалась за допомогою комп'ютерної програми SPSS 20.0 for Windows (зокрема, здійснювався перевід сирих балів в процентілі після перевірки параметру нормальності розподілу).

Результати та їх обговорення.

Результати кореляційного та кластерного аналізу даних викладено в попередній публікації. Наразі зупинимось на якісному аналізі.

Розглянемо, чим відрізняються емпатійні здібності у осіб з яскраво вираженим фасилітативним потенціалом (див. рис. 1-2). Спочатку щодо особливостей формування відповідних груп. Групи ЕК+, КК+, ВК+, ПК+, ПМК+ та ЦСК+ утворені за переважанням відповідних структурних компонентів у досліджуваних (4 квартилі). За умови, що всі інші показники фасилітативного потенціалу особистості знаходяться в 3 квартилі.

Групи ЕК, КК, ВК, ПК, ПМК, ЦСК+ та ЕК, КК, ВК, ПК, ПМК, ЦСК- (для зручності будемо їх записувати ФП+ та ФП-) першопочатково формувались за принципом вираженості всіх компонентів ФП в 4 квартилі та 1 квартилі відповідно для кожної з груп. Однак, якщо теоретично група ФП- існує, то в даній вибірці її виділити не вдалось, що легко пояснюється особливостями вибірки (майбутні вчителі). Тому задля виявлення відмінностей в емпатійних проявах у досліджуваних з вираженим та невираженим фасилітативним потенціалом було вирішено до складу групи ФП- ввести осіб з вираженістю всіх показників фасилітативного потенціалу в межах другого квартилі, що правомірно, оскільки всі показники ФП у них нижче 50 процентілів. Таким чином було створено 8 груп досліді-

джуваних. Розглянемо особливості їх емпатійних здібностей. Розпочнемо з груп ФП+ та ФП- (див. рис. 1).

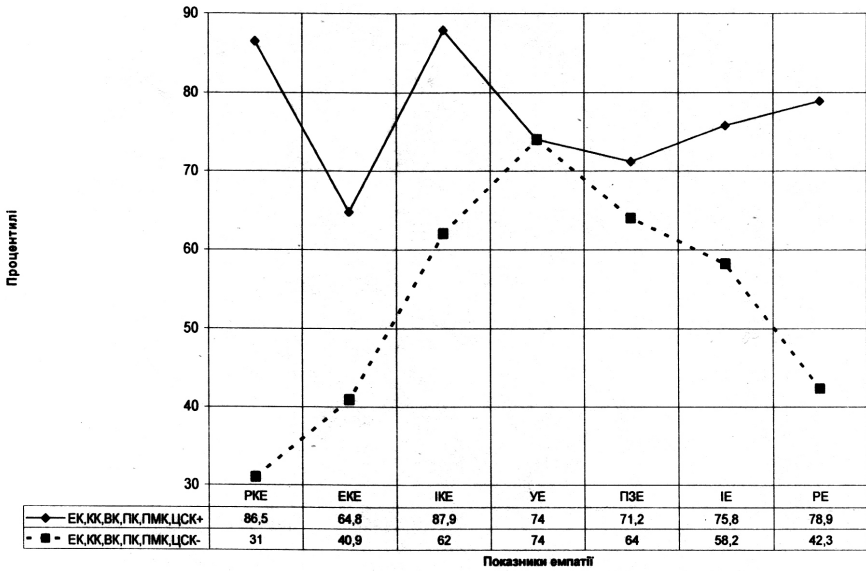

Рис. 1. Особливості емпатійних здібностей у груп осіб ЕК, КК, ВК, ПК, ПМК, ЦСК + та ЕК, КК, ВК, ПК, ПМК, ЦСК-.

Отже, виявлено суттєві відмінності за всіма показниками емпатійних здібностей, крім параметра УЕ (установки, що сприяють емпатії). Оскільки установки ми отримуємо в процесі виховання, а всі досліджувані отримали приблизно однакові відомості щодо доцільності встановлення особистісних контактів, відношення до переживань та проблем оточуючих тощо, виховувались в однакових соціальних умовах, то навіть не дивлячись на відмінності сімейного виховання, а також враховуючи соціальну бажаність вираженості емпатії, не є дивним невиявлення відмінностей у вираженості «установок, що сприяють емпатії» в групах ФП+ та ФП-. Приблизно таких же висновків дійшла О.А.Хрустальова [8], яка вивчала емпатію за допомогою методики діагностики рівня емпатійних здібностей (В.В.Бойко) і не встановила відмінностей між високоемпатійними та низькоемпатійними досліджуваними за параметром «установки, що сприяють емпатії».

Візуально на графіку (див. Рис. 1) видно суттєві відмінності за всіма іншими показниками емпатії у означених груп досліджуваних. Всі показники емпатії у групи ФП+ вище середньої лінії ряду, зокрема, вище навіть ніж 60 процентиль. У групі ФП- діагностична картина не настільки однозначна. Стрижневі показники емпатії на низькому рівні, а саме: раціональний, емоційний (!) канали емпатії та її рівень. Вище 50 процентиль в цій групі, крім

позначеного вище параметру УЕ також знаходяться показники ІКЕ, ПЗЕ та ІЕ. Психологічний зміст означених показників свідчить, що здатність діяти в умовах дефіциту вихідної інформації, спираючись на підсвідомий досвід (ІКЕ), створювати атмосферу довіри, відкритості, душевності, тобто вираженість такої комунікативної властивості особистості (ПЗЕ), а також вміння зрозуміти іншого, поставивши себе на його місце, себто ідентифікація (ІЕ) не надто залежить від вираженості фасилітативного потенціалу, хоча ці показники емпатії достатньою мірою виявляються в групах ФП+ та ФП- (з перевагою в ФП+). Дослідники вважають, первинним компонентом емпатії є емоційний, як і будь-якого емоційного явища. На цьому наголошують і О.Б. Орлов та М.О.Хазанова [3, С.71], додаючи, що акцент на комунікативному (поведінковому) компоненті емпатії, на емпатійних базових навичках може призводити до вихолощування первинних (емоційних) характеристик емпатії та призводити до втрати емпатійності особистістю.

Отже, у осіб з розвиненим фасилітативним потенціалом за всіма параметрами емпатійних здібностей, крім «установки, що сприяють емпатії», показники значно вищі, ніж у осіб з нерозвиненим ФП. Порівнюючи отримані дані з результатами кандидатської дисертації [1], слід відмітити спільне - в групі ФП- показники емпатії нижчі, ніж в групі ФП+. Водночас, за всіма параметрами емпатійних здібностей в даному дослідженні показники суттєво вищі (пояснення цьому факту наведено нижче при розгляді груп ЕК+, КК+, ВК+, ПК+ та ін.).

Обчислення критерію Ст'юдента для незалежних вибірок показало виявлення статистично значущих відмінностей з переважанням в групі ФП+ лише за показником «рівень емпатії». За іншими показниками емпатійних здібностей в групах ФП+ та ФП- хоча і виявлено відмінності, але статистичної значущості вони не набули. Цікаво порівняти ці результати з даними дисертаційного дослідження О.О.Кондрашихіної [2, С.101-102], в межах якого вивчались особливості емпатії у груп осіб, що розрізняються рівнем фасилітативності. Автором встановлено, що в групі з високим рівнем фасилітативності рівень емпатійних здібностей вищий, але не досягає статистично значущих відмінностей в порівнянні з групою осіб з низьким рівнем фасилітативності. Обговорення за окремими показниками емпатії взагалі не проводилось, хоча відмічено виявлення певних тенденцій, що свідчать про достатню ступінь вираженості відмінностей. Важливою є інформація щодо відсутності дуже низького рівня емпатії в жодного з досліджуваних. Цей результат співпадає з нашим, тоді як дуже низького рівня емпатії також не було виявлено в жодного досліджуваного і найімовірніше цей факт пояснюється вибіркою дослідження – майбутні педагоги.

Розглянемо тепер (див. Рис.2) специфіку емпатійних здібностей в групах ЕК+, КК+, ВК+, ПК+, ПМК+ та ЦСК+.

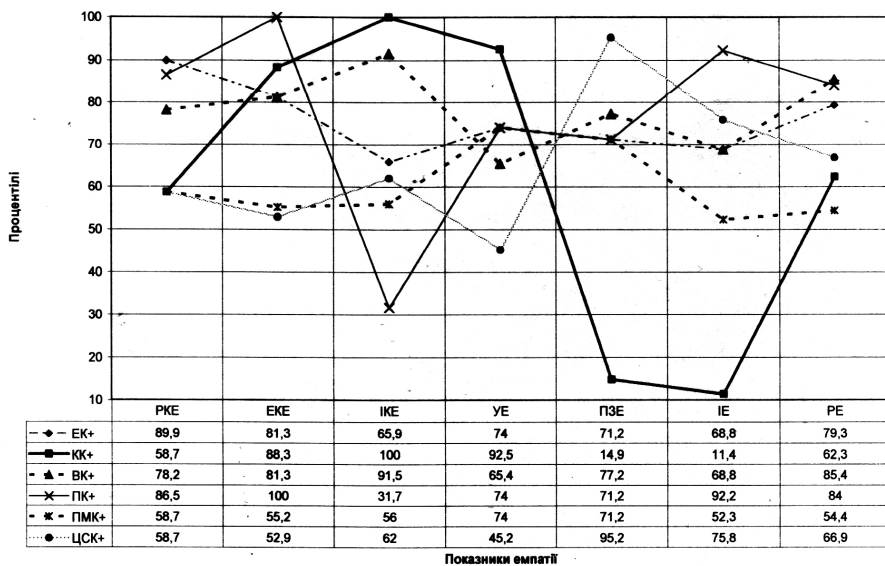

Рис. 2. Особливості емпатійних здібностей у груп осіб EK+, KK+, BK+, PK+, ПМК+ та ЦСК+.

Як видно з малюнка, більшість показників емпатійних здібностей у виділених типів за специфікою фасилітативного потенціалу досить високі. Перш ніж перейдемо до детально аналізу, відмітимо, що виділені групи були досить малочисельними, хоча вибірка і є достатньою за величиною (282 особи), тому виявлення статистичної значущості відмінностей показників емпатії даних груп не проводилось.

Слід відмітити, що рівень емпатії у всіх групах вище 50 процентилів, та й всі показники емпатійних здібностей досить високі. Виключенням є група KK+ у представників якої низькі значення за параметрами «проникаюча здатність в емпатії» (PZE) та «ідентифікація в емпатії» (IE) (до 20 процентилів). Автор методики вважає, що в основі ідентифікації є легкість, рухливість та гнучкість емоцій, здатність до наслідування, а PZE – комунікативна властивість людини, що проявляється у здатності створювати атмосферу довіри, відкритості, душевності [4, С.489-490]. Ймовірно, ключовими параметрами групи KK+ є когнітивні характеристики, які мало пов'язані з означеними показниками емпатії, які до того ж не можна стовідсотково назвати сутнісними характеристиками емпатії. На когнітивних аспектах емпатії ставить акцент і В.Ю.Пузиревський [5], на думку якого, умовою продукування емпатії є не вміння її застосовувати, а сформована досвідом саморозуміння особлива внутрішньоособистісна позиція. Відповідно, очікуваною є найбільша вираженість серед всіх виділених типів у групи KK+ параметру «установки, що сприяють емпатії».

Цікавим також є факт найвищого рівня «інтуїтивного каналу емпатії» у групи KK+. Взагалі дуже важко діагностувати інтуїтивні характеристики за допомогою тест-опитувальника. Перегляд питань, які утворюють дану шка-

ду, свідчить, що вимірюється оцінка людиною власної інтуїції на протидію досвіду чи наявним знанням. Водночас слід констатувати, що інтуїція часто базується на наявному у людини досвіді та знаннях, тому вираженість інтуїції не виключає високий рівень знань та досвіду, який наявний у групи КК+.

У групи ПК+ найнижчий рівень «інтуїтивного каналу емпатії», тобто поведінкові прояви фасилітативності супроводжуються низьким рівнем інтуїції людини та значно більшою вираженістю сутнісних характеристик емпатійних здібностей «емоційний канал емпатії» (100 процентиль) та «раціональний канал емпатії» (90 процентиль). Отриманий результат ставить питання, яке потребує додаткового вивчення – роль інтуїтивних характеристик в фасилітативній поведінці людини.

Невисока вираженість (в порівнянні з іншими групами) емоційного каналу емпатії встановлена у групах ЦСК+ та ПМК+, хоча кореляційний аналіз, результати якого викладені в попередній публікації, показав зв'язаність ЕКЕ лише з цими показниками фасилітативного потенціалу особистості. Ця специфіка зв'язку між параметрами ФП та емпатійних здібностей краще відображається в групах ФП+ та ФП-. Адаже показники фасилітативного потенціалу також тісно пов'язані між собою і поділ на групи дещо нівелює «тонкощі» означеного виявленого взаємозв'язку. Саме в групах ЦСК+ та ПМК+ найнижчий рівень емпатії, найнижча вираженість емоційного та раціонального каналів емпатії. На нашу думку, саме ці параметри емпатійних здібностей є стрижневими. Очевидно, психологічний зміст провідних в цих групах компонентів фасилітативного потенціалу відіграє не останню роль в даному результаті. Адаже ціннісно-смісловий компонент (ЦСК) включає наявність у особистості цінності розвитку іншої людини, її сенс життя не лише в власних задоволеннях, але й в розвивальному впливі на інших людей, що не є прямим свідченням виключного служіння розвитку оточуючих, а вказує на розвиток іншого як цінність і сенс життя людини поряд з іншими її цінностями та смислами. Потребово-мотиваційний компонент (ПМК) включає виражене бажання, потребу сприяти людям, радість і приємні враження від позитивних змін в іншій людині та ін. Таким чином, емпатія в даному випадку може виступати не головним, а додатковим (допоміжним) механізмом фасилітативної взаємодії. А основними рушійними силами будуть цінності, смисли, потреби особистості тощо.

Для представників груп ВК+ та ЕК+ характерна гармонійна вираженість всіх показників емпатійних здібностей. Зокрема, найнижчими в групі ВК+ є «установки, що сприяють емпатії» (ймовірно, вольові якості не потребують «підкріплення» в виді засвоєних соціальних установок або ж такі є лише додатковим стимулом), хоча й їх вираженість досить висока – 65 процентиль. В групі ЕК+ найменша вираженість у параметрів «інтуїтивний канал емпатії» та «ідентифікація в емпатії», зате «емоційний канал емпатії» задіяний повною мірою, що й не дивно, адже емоційний компонент фасилітативного потенціалу (ЕК) включає вміння підтримати іншу людину на емоційному рівні, посміхуватися, підбадьорити, підняти настрій, створити гарну емоційну атмосферу.

У кандидатській дисертації [1] нами також вивчалися особливості емпатії у представників певних типів фасилітативності. Оскільки фасилітативність вивчалась як властивість особистості, в якійній структурі якої виділялись емоц-

ійний, когнітивний, дійовий та регулятивно-вольовий компоненти, то відповідно були їй виділені типи фасиліативності. Емпатія та фасиліативність вимірювались іншими діагностичними інструментами. Суттєвою відмінністю отриманих результатів від теперішніх є значно нижчий рівень всіх параметрів емпатії (більшість показників емпатії взагалі була нижче 50 процентиль), хоча «загальний показник емпатії» коливається в межах середньої лінії (50 процентиль). Таким чином, встановлені наразі результати свідчать про значний вищий рівень більшості параметрів емпатійних здібностей у всіх типів фасиліативності. Цей результат, в першу чергу, пов'язаний з застосуванням інших вимірювальних інструментів і його легше аргументувати, посилаючись на відомості літератури. Адже ще К.Роджерс визначив емпатію як складову загальноновідомих нині особистісних передумов фасиліативного впливу задля актуалізації можливостей та здібностей людини. Без емпатійного розуміння, на його думку, безумовне прийняття є просто недиференційованим благодушним відношенням до всіх, а в емпатійне розуміння вклячається і вміння поставити себе на місце іншого, подивитися на проблему з його позиції, і вміння проникнути в думки та почуття людини [6, С.16]. Хофман взагалі емпатійне співчуття розглядає в якості основної мотивуючої сили з надання допомоги людині [7, С.470], а сила альтруїстичної мотивації, на думку Бетсона, прямо пропорційна силі емпатійної емоції [7, С.474]. Таким чином, експериментально підтверджена відома з літературних першоджерел пряма залежність між рівнем фасиліативності та емпатії.

Загалом проведене дослідження дозволило дійти до таких основних висновків.

1. У осіб з гармонійно розвиненим фасиліативним потенціалом (всі його показники знаходяться в 4 квартилі) яскраво виражені всі показники емпатійних здібностей.

2. У осіб з нерозвиненими параметрами фасиліативного потенціалу (група ФП-) низькі значення за сутнісними показниками емпатії: емоційним, раціональним та рівнем емпатії. Водночас досить виражений інтуїтивний канал, проникаюча здатність та ідентифікація в емпатії, що водночас не дозволяє досягти за рахунок вираженості цих показників хоча б середнього рівня вираженості емпатійних здібностей.

3. У даній вибірці немає осіб з дуже низькими показниками емпатійних здібностей та фасиліативного потенціалу, що пояснюється принциповими особливостями її формування.

4. Групи осіб з високими значеннями всіх показників фасиліативного потенціалу та з низькими не відрізняються за «установками, що сприяють емпатії». Це пояснюється приблизно однаковими соціальними умовами, в яких виховувались досліджувані та соціальною бажаністю емпатійних проявів, що прищеплювались їм у вигляді відповідних соціальних установок.

5. Важливим для нас висновком є набагато вищий рівень емпатійних здібностей у представників всіх типів фасиліативності, ніж встановлено нами в межах кандидатської дисертації. Це особливо актуально, тоді як вибірку дослідження склали майбутні вчителі - тому можна констатувати поєднання та пряму залежність у них таких професійно важливих якостей як емпатія та фасиліативність.

6. Виділені типи фасиліативності за домінуванням одного компонента характеризуються переважно високим рівнем емпатійних здібностей. Для групи з переважанням когнітивного компонента фасиліативного потенціалу властиві низькі значення за параметрами «проникаюча здатність в емпатії» та «ідентифікація в емпатії», але найбільша вираженість серед всіх виділених типів параметру «установки, що сприяють емпатії» та «інтуїтивний канал емпатії». У групи ПК+ найнижчий рівень «інтуїтивного каналу емпатії», але найвищий емоційний та раціональний канали емпатії. Невисока вираженість (в порівнянні з іншими групами) емоційного каналу емпатії встановлена у групах ЦСК+ та ПМК+. Для представників груп ВК+ та ЕК+ характерна гармонійна вираженість всіх показників емпатійних здібностей. Зокрема, найнижчими в групі ВК+ є «установки, що сприяють емпатії». У групі ЕК+ найменша вираженість у параметрів «інтуїтивний канал емпатії» та «ідентифікація в емпатії».

7. Цікавим напрямком подальшої роботи є вивчення психологічних особливостей осіб з певною специфікою фасиліативного потенціалу, що дозволило б доповнити отримані наразі відомості та надати цілісну завершену діагностичну картину. Адаже лише високого рівня емпатії недостатньо для здійснення ефективного фасиліативного впливу, так як фасиліативність має складну інтегративну будову і емпатійність можна розглядати тільки як одну з важливих передумов фасилітації.

Література

1. Казанжи М.Й. Психологічні особливості фасиліативності як властивості особистості: дис. на здобут. вчен. ступ. канд. психол. наук/ 19.00.01 – загальна психологія, історія психології/ М.Й.Казанжи. - Одеса, 2006. – 252 с.

2. Кондрашихіна О.О. Формування здатності до фасилітаційних впливів у майбутніх практичних психологів: дис. на здобут. вчен. ступ. канд. психол. наук: 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О.О.Кондрашихіна. - Київ, 2004. - 239 с.

3. Орлов А.Б., Хазанова М.А. Феномены конгруэнтности и эмпатии / А.Б. Орлов, М.А.Хазанова. – Вопросы психологии. – 1993. - №4. – С. 68-73.

4. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. // Под ред. Д.Я. Райгородского. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2002. – 672 с.

5. Пузыревский В.Ю. Образовательные перспективы эмпатии и техники / В.Ю.Пузыревский. - [Електронний ресурс]: Философия образования: Сборник материалов конференции. – СПб., 2002. – С.115-119. - Режим доступу: <http://hpsy.ru/public/x2658>.

6. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс // Пер. с англ. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1998. – 480с.

7. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. – 2-е изд. / Х.Хекхаузен. - СПб.: Питер; М.: Смысл, 2003. – 860 с.

8. Хрусталева Е.А. Взаимосвязь эмпатии и личностных особенностей старшеклассников / Е.А.Хрусталева [Електронний ресурс]: Ярмарка научно-практических инициатив студентов: Материалы межрегиональной межвузовской научно-практической конференции. - Режим доступу: http://wap.pspu.ru/sci_conf_janpiss_hrustal.shtml.